

НА ВАРТІ ДУХОВНИХ СКАРБІВ УКРАЇНИ: АРХІВІСТИ ЧЕРНІГІВЩИНИ 20-30-х рр.

Етапною подією в історії архівної справи на Лівобережній Україні стало утворення на початку 20-х рр. XX ст. Чернігівського губернського (згодом крайового) історичного архіву, який успадкував багату традицію в галузі архівознавства, закорінену в місцевому ґрунті ще за доби Гетьманщини. У XIX - на початку XX ст. у цій царині плідно працювали Д. Ф. Грембецький, О. М. Лазаревський, М. І. Лілеєв, Г. О. Милорадович, П. М. Тиханов, П. М. Добровольський, Є. О. Корноухов. Важливу роль у розвитку архівної справи в регіоні відіграв керуючий справами Чернігівської архівної комісії, відомий історик і генеалог В. Л. Модзалевський. Показово, що чернігівські архівісти пропонували присвоїти його ім'я новоствореному губернському історичному архіву, але у відповідь дістали пораду клопотатися про присвоєння архіву імені “товариша Раковського”...¹

За нових історичних умов на архівній ниві самовіддано поряdkували здебільшого фахівці старого вишколу, озброєні глибокими знаннями і високою культурою. Збереженню документальної спадщини значною мірою прислужився, зокрема, Юрій Степанович Виноградський. Він народився 23 квітня 1873 р. у Сосниці, що на Чернігівщині, у родині священика. Закінчив Чернігівську гімназію та юридичний факультет Київського університету Св. Володимира. Протягом 1897-1918 рр. працював у судових установах Варшави і Чернігова.

Член Чернігівської губернської архівної комісії з 1915 р. Один з фундаторів громадського Комітету охорони пам'яток старовини і мистецтва на Чернігівщині (1917-1918) та видавничого товариства “Сіверянська думка” (1917-1919). Перший голова Чернігівського губернського Комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини (губкопмису), створеного у березні 1919 р. у складі губернського відділу народної освіти. Співробітники губкопмису, зокрема його архівної секції, фактично поклали початок архівному будівництву в регіоні. Насамперед до усіх повітових і волосних ревкомів було розіслано обіжник з вимогою взяти під охорону місцеві архіви. На базі найбільших архівосховищ колишніх Чернігівського губернського правління й Чернігівського губернського дворянського зібрання у липні 1919 р. було утворено відповідно I і II Радянські архіви. Вживалися заходи щодо порятунку архівів Чернігівської губернської земської управи, зібрання рукописів, що зберігалися у бібліотеці Чернігівської духовної семінарії. У квітні 1920 р. обраний головою відновленої Чернігівської губернської архівної комісії. Але за умов перебудови мережі архівних установ і появи нових дослідницьких осередків вона виявилась нежиттєздатною і згодом припинила своє існування.

Влітку 1920 р. Ю. С. Виноградський переїхав до Сосниці й очолив повітовий

Комітет охорони пам'яток мистецтва і старовини (повіткопмис). Заснував Сосницький краєзнавчий музей, який нині носить його ім'я. Врятував від загибелі архіви дореволюційних установ і навчальних закладів Сосниці. Відіграв провідну роль у діяльності створеного 1921 р. Сосницького науково-дослідного товариства, в бібліотеці якого зберігалися численні стародруки і рукописні книги з колишніх поміщицьких маєтків, місцевих церков та навколишніх монастирів. У червні 1938 р. був заарештований НКВС за звинуваченням у причетності до міфічної “контрреволюційної української націоналістичної організації та проведенні контрреволюційної роботи”. Звільнений з-під арешту в грудні 1938 р. Невдовзі усунутий від керівництва музеєм, але й надалі працював у ньому на посаді наукового співробітника. Автор численних студій з археології, історії та етнографії Чернігово-Сіверщини. Помер 4 березня і похований у Сосниці.²

1 травня 1922 р. при Чернігівському губернському відділі народної освіти з метою охорони, реєстрації, концентрації та вивчення документальної спадщини було організовано губернське архівне управління, яке очолив **Яків Миколайович Жданович**. Він народився 18 березня 1885 р. у с. Хрінівці Городнянського повіту Чернігівської губернії. Походив із старовинної дворянської родини, яка вела свій родовід від козацької старшини. Навчався у Полтавському кадетському корпусі, Київському військовому училищі й Петербурзькому археологічному інституті. До роботи в архівах його ще в юнацькому віці залучив і призначив відомий полтавський історик І. Ф. Павловський. У 1908 р. брав участь у впорядкуванні відділу рукописів та стародруків виставки старожитностей, влаштованої у Чернігові з нагоди XIV Всеросійського Археологічного з'їзду. Протягом 1911-1914 рр. працював у архівних установах Петербурга і Москви. Влітку 1914 р. обстежив архіви повітових установ у Городні, що на Чернігівщині. У 1920-1921 рр. опікувався охороною пам'яток старовини і мистецтва в Криму. Член Полтавської та Чернігівської губернських архівних комісій.

Після реорганізації архівних закладів у квітні 1923 р. очолив Чернігівський губернський відділ Центрального архівного управління при ВУЦВК. Один з фундаторів Чернігівського губернського (згодом крайового) історичного архіву, відкритого у 1923 р. Первісно він складався з двох відділів - власне історичного (фонди Губернського правління, Казенної палати, Духовної консисторії, Чернігівської міської думи, Чернігівської губернської архівної комісії) та історико-революційного (фонди Чернігівського губернського жандармського управління, Секретного столу канцелярії губернатора, судових і поліційних установ). Як засвідчили сучасники, Я. М. Жданович “зарекомендував себе не тільки як досвідчений і енергійний працівник, але і як чудовий адміністратор... Закликаний для припинення знищення архівів Чернігівщини, справився із завданням протягом року. Незважаючи на важкі матеріальні умови установи, ... зумів підібрати кадри співробітників, викликати у них інтерес до архівної справи і втягнути їх у роботу”. Досліджував історію визвольного та революційного руху на Чернігівщині.

У серпні 1923 р. виїхав до Москви і до 1931 р. працював на посаді старшого архівіста-консультанта Централі архіву РРФСР. Повсякчас перебував під наглядом ДПУ-НКВД. Звинувачений у антирадянських настроях, звільнений з роботи і ледь не виселений з Москви з усією родиною. У 1936-1941 рр. працював науковим співробітником сектора рукописів Інституту світової літератури АН СРСР. Помер 5 квітня 1953 р. і похований у Москві.³

Першим завідувачем Чернігівського губернського історичного архіву став **Василь Васильович Дубровський**. Щоправда, за кілька місяців його було призначено керівником губернського відділу Центрального архівного управління. В. В. Дубровський народився 19 травня 1897 р. у Чернігові в родині священика. Навчався у Чернігівській духовній семінарії та Ніжинському історико-філологічному інституті. Згодом викладав у Чернігівському інституті народної освіти та інших навчальних закладах міста.

Протягом 1923-1924 рр. нечисленні чернігівські архівісти на чолі з В. В. Дубровським провадили реєстрацію архівів губернії, концентрацію найцінніших фондів у історичному архіві. До кінця 1924 р. було взято на облік понад 1800 архівів установ дореволюційного часу. В. В. Дубровський був також фундатором студентського історико-архівного гуртка, діяльність якого мала неабиякий розголос далеко за межами Чернігівщини. Належав до складу ініціативної групи, що поставила собі за мету створити Чернігівський інститут краєзнавства, покликаний координувати краєзнавчі дослідження в регіоні.

У 1925 р. В. В. Дубровський перебрався до Харкова і невдовзі захистив дисертацію з історії селянського руху в Україні у середині XIX ст. (науковий керівник - акад. Д. І. Багалій). Обіймав відповідальні посади в управлінні наукових установ (Головнауці) Наркомату освіти, спрямовував діяльність музейних установ і опікувався охороною пам'яток історії та культури у масштабах усієї України. Паралельно В. В. Дубровський викладав у Харківському інституті народної освіти і очолював історичну секцію тамтешнього наукового товариства. На початку 30-х рр. він перейшов на посаду наукового співробітника Харківської науково-дослідної кафедри історії культури, перетвореної згодом в Український інститут матеріальної культури. Не полишаючи студій з історії України, В. В. Дубровський у цей час зацікавився проблемами сходознавства і, зокрема, тюркології. Відтак він починає співробітничати з Всеукраїнською науковою асоціацією сходознавства, зав'язує стосунки з провідними фахівцями у цій царині.

У листопаді 1933 р. був заарештований за звинуваченням у приналежності до “контрреволюційного блоку наукових та музейних співробітників, організованого з українських націоналістів та російських великодержавників”. П'ятирічне покарання відбув у Забайкаллі, в таборі на станції Урульга. У 1939 р. повернувся в Україну, але знайти роботу за фахом заварило “табірне” минуле.

Коли спалахнула війна, В. В. Дубровський залишився на окупованій території, очолив відроджену харківську “Просвіту”, повернувся до викладацької та наукової роботи. У 1943 р. виїхав до Німеччини, а в 1956 р. - до США. Співробітничав з провідними науковими центрами української діаспори - Українською Вільною Академією наук, Науковим Товариством ім. Шевченка, Українським історичним товариством. У тамтешніх виданнях з'явилася друком низка його досліджень, а також мемуари, що містять цікаві відомості з історії Чернігівщини. Помер 23 квітня 1966 р. і похований у місті Річмонд (Вірджинія).⁴

У 1923 р. у Чернігівському губернському історичному архіві почав працювати Павло Костянтинович Федоренко. Він народився 30 жовтня 1880 р. у містечку Ямпіль Глухівського повіту Чернігівської губернії. Походив з міщанського стану. Закінчив нижчу сільськогосподарську школу на хуторі Воздвиженському, що поблизу Ямполь, Острозьку чоловічу гімназію

(екстерном) та історико-філологічний факультет Київського університету Св. Володимира. Протягом 1900-1908 рр. вчителював на Волині. У 1916-1930 рр. викладав у Чернігівському учительському інституті, згодом перетвореному в інститут народної освіти.

В архіві П. К. Федоренко неодноразово виконував обов'язки директора, обіймав посади архівіста і завідувача організаційно-технічного сектора. Керівник історико-архівного семінару, який діяв у 1927-1929 рр., та семінару для підвищення кваліфікації співробітників, створеного 1931 р. Підготував огляди найбільш цікавих фондів, що зберігалися в архіві, - Чернігівського дворянського депутатського зібрання, Чернігівського губернського предводителя дворянства, Чернігівського відділення Державного дворянського земельного банку, Погарського магістрату, фамільного архіву Милорадовичів, а також монастирських архівів. Студія П. К. Федоренка "Чернігівський краєвий історичний архів" була, власне, першим путівником по багатющому архівосховищу, яке згодом, за років останньої війни, зазнало значних втрат. Член Археографічної комісії ВУАН та Археографічної комісії Центрального архівного управління. Опрацював і видав "Опис Новгород-Сіверського намісництва 1779-1781 рр." (К., 1931). Брав участь у виданні другого тому "Українського археографічного збірника" (К., 1927), присвяченого пам'яті О. М. Лазаревського. Один з фундаторів Чернігівського наукового товариства і Чернігівського інституту краєзнавства. Звільнений з роботи в архіві 1934 р. за звинуваченням у "методологічних збоченнях і... політично шкідливих діяч". Тричі - у 1930, 1934 і 1938 рр. - був заарештований ДПУ-НКВС. У 1939 р. засланий на 5 років на північ Казахстану за приналежність до міфічної "антирадянської націоналістичної організації". В Україну П. К. Федоренко повернувся у вересні 1945 р. Деякий час працював у Конотопському учительському інституті, історико-культурному заповіднику "Києво-Печерська Лавра", а з 1948 р. і до виходу на пенсію у 1954 р. - завідувачем відділу і заступником директора музею Корсунь-Шевченківської битви. Повністю реабілітований у травні 1959 р. Помер 5 лютого 1962 р. і похований у Києві.⁵

Важливий осередок новоствореної мережі архівних установ сформувався у Ніжині. Його становлення пов'язане з діяльністю **Вальтера Ріхардовича Фогта**. Він народився 19 лютого 1862 р. у Петербурзі. Навчався у Петербурзі, Ніжині та Лейпцігу. Довгий час викладав у Ніжинській гімназії. Автор низки праць з класичної філології, античної археології та нумізматики. Член Ніжинського історико-філологічного і Російського археологічного товариств.

Починаючи з лютого 1920 р. опікувався долею ніжинських архівів, обіймав посади уповноваженого Чернігівського губернського архівного управління, завідувача архівосховища, заступника інструктора й окружного інструктора губернського відділу ЦАУ, вченого архіваріуса. У 1925-1926 рр. працював також науковим співробітником Науково-дослідної кафедри історії культури та мови при Ніжинському інституті народної освіти. Завдяки зусиллям В. Р. Фогта, який часом діяв "совершенно один, без полномочий, руководства, сметы, денег, порой даже без жалованья и пайка, ... в грязи и холоде", було врятовано архіви окружного суду, повітової земської управи, міської думи, казначейства, поштово-телеграфної контори, інспектора народних училищ, Історико-філологічного інституту князя О. Безбородька та ін. Загалом, у місцевому архівосховищі було зосереджено близько 120 фондів. У серпні 1926 р. звільнений з роботи в архіві "з огляду на його старість". 1927 р. В. Р. Фогту було призначено невелику персональну пенсію. Подальша доля

невідома.⁶

До іншої генерації фахівців належав ніжинський архівіст **Володимир Степанович Євфимовський**. Він народився 11 липня 1899 р. в с. Берестовець Борзнянського повіту Чернігівської губернії в родині псаломщика. Закінчив Чернігівську духовну семінарію і Ніжинський інститут народної освіти. Протягом 1922-1924 рр. навчався в аспірантурі при Науково-дослідній кафедрі історії культури та мови, що була створена при Ніжинському інституті народної освіти.

Водночас у 1923-1924 рр. працював ніжинським окружним інструктором Чернігівського губернського відділу Центрального архівного управління України і значною мірою прислужився справі збереження і впорядкування місцевих архівів. У серпні 1923 р. перебував на курсах архівознавства, влаштованих Київським центральним архівом. Фундатор студентського історико-архівного гуртка при Ніжинському інституті народної освіти. У 1925-1926 рр. - вчений архівіст і завідувач рукописного відділу та книгозбірні Чернігівського крайового історичного архіву. Основу рукописного відділу становило цінне зібрання Чернігівської духовної семінарії. До нього також надійшли рукописні книги, збірники документів і синодики місцевих монастирів, рукописні плани й мапи, цехові книги. Як зазначив сучасник, ці пам'ятки "цінні не тільки з палеографічного боку, а й ... являють собою багатющий матеріал для вивчення краю з різних боків - культурного, соціального, побутового й економічного". Книгозбірня архіву успадкувала частину бібліотеки Чернігівської духовної семінарії, інших навчальних закладів, державних установ. Тут зберігалися повні комплекти наукових часописів, місцевих газет і журналів. В. С. Євфимовський доклав чимало зусиль для систематизації та каталогізації рукописних та друкованих пам'яток, переважна більшість яких, на жаль, загинула у роки останньої війни. Водночас співробітничав з Чернігівським науковим товариством, Археографічною комісією, Комісією вивчення Лівобережної України та Комісією по складанню історико-географічного словника України при ВУАН.

У 1924 р. налагодив зв'язки з Науково-дослідною кафедрою історії України в Києві, якою керував М. С. Грушевський, а у 1926 р. став її аспірантом. Впродовж 1927-1929 рр. брав участь у Археографічній експедиції кафедри до Москви, виявляв і копіював документи другої половини XVII ст. у тамтешніх архівах. З 1929 р. перебував на оперативному обліку ДПУ-НКВС як "український націоналіст". На початку 30-х рр. виїхав до Харкова, а у 1933 р. - до Ленінграда, де працював у архівних установах. Це, очевидно, врятувало його від репресій, яких зазнали інші учні й співробітники М. С. Грушевського. Подальша доля невідома.⁷

Помітний слід в історії архівної справи на Прилуччині, яка натоді в адміністративно-територіальному відношенні належала до складу Полтавської губернії, залишив **Іван Назарович Капустянський**. Він народився 18 вересня 1894 р. у Ракитах Хорольського повіту Полтавської губернії в родині дядка. Навчався у Лубенському духовному училищі, Полтавській духовній семінарії та Ніжинському історико-філологічному інституті. Протягом 1916-1918 рр. служив у війську, деякий час працював у навчальних закладах на Черкащині й Полтавщині. У 1919 р. затверджений професорським стипендіатом при Київському університеті Св. Володимира.

У квітні 1919 р. переїхав до Прилук і був призначений головою повітового Комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини (повіткопмис), який

фактично поклав початок архівному будівництву в регіоні. Його нечисленні співробітники взяли під охорону найбільші архівосховища міста - Прилуцької міської думи, Прилуцького повітового земства, Прилуцького повітового предводителя дворянства. Надрукував у місцевому часописі "Гасло" статтю-відозву "Вивчайте архіви Прилуччини", у якій наголосив на необхідності зберегти для нащадків документальні пам'ятки, що мають виняткове значення для розвитку науки і культури. У грудні 1919 р. І. Н. Капустянський заснував і очолив повітовий історико-краєзнавчий "Музей Прилуччини", якому, зокрема, належало близько 50 рукописних книг XVII-XIX ст., у тому числі 4 збірники історичного змісту, що походили з бібліотеки відомого історика XVIII ст. С. Лукомського.

Вживалося також заходів щодо збереження волосних та монастирських архівів, бібліотек і колекцій, що залишились без догляду в поміщицьких маєтках. Було, зокрема, врятовано й описано архів Густинського монастиря. З його ініціативи у лютому 1920 р. створено унікальний музей у колишньому маєтку Галаганів у с. Сокиринцях. І. Н. Капустянський - один з фундаторів громадського "Товариства по дослідженню міста Прилук та його повіту", що діяло впродовж 1919-1920 рр. у складі археологічної та археографічної секцій. Викладав історію української літератури в Прилуцькому народному університеті.

Влітку 1921 р. І. Н. Капустянський обійняв посаду голови Полтавського губернського Комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини (губкопмису). Водночас викладав у Полтавському інституті народної освіти. Організатор Полтавської філії Спілки селянських письменників "Плуг". У липні 1923 р. переїхав до Харкова, аби продовжити навчання в аспірантурі. Згодом працював науковим співробітником в Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка. Брав активну участь в літературно-мистецькому житті. У липні 1933 р. звільнений з роботи, а в грудні 1934 р. заарештований НКВС за звинуваченням у приналежності до міфічної "контрреволюційної організації, що провадила роботу, спрямовану на організацію терористичних актів проти керівництва партії і Радянської влади". У червні 1935 р. засуджений до п'ятирічного ув'язнення. Помер 24 листопада 1937 р. у виправно-трудовому таборі й похований поблизу м. Чиб'ю Республіки Комі. Посмертно реабілітований у червні 1989 р.⁸

Завдяки зусиллям насамперед цього невеликого гурту фахівців-архівістів та їхніх співробітників за складних умов було врятовано значну частину документальної спадщини, що концентрувалася в архівосховищах Чернігова, Ніжина і Прилук. Провідні архівісти тієї доби студювали та публікували писемні пам'ятки, зміцнюючи в такий спосіб джерельну базу української історіографії. Вони брали активну участь у створенні та діяльності історико-краєзнавчих інституцій і товариств, вихованні наукової молоді. На жаль, майже всі вони стали жертвами політичних репресій. Проте досвід і доробок архівістів Чернігівщини 20-30-х рр. становить неабиякий інтерес і заслуговує на поглиблене вивчення і критичне використання.

Джерела та література

¹ Коваленко О. Б. Вадим Модзалевський і розвиток архівної справи на Північному Лівобережжі за доби визвольних змагань // Архівна та бібліотечна справа в Україні за доби визвольних змагань (1917-1921 рр.) - К., 1998. - С. 208-213.

² Петров В. П. Красзнавець Ю. С. Виноградський // Український історичний журнал. - 1966. - № 1. - С. 116-117; Коваленко О. Б., Ткаченко В. В., Ясновська Л. В. Виноградський Юрій Степанович // Репресоване красзнавство (20-30-і роки). - К., 1991. - С. 335-336.

³ Жданович Н. Я. Воспоминания об отце // Советские архивы. 1990. - № 3. - С. 45-47; Коваленко О. Б., Курас Г. М., Ткаченко В. В. Жданович Яків Миколайович // Репресоване красзнавство (20-30-і роки). - К., 1991. - С. 342-343; Зуб Т. І. Видатні архівісти Чернігівщини // Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи. - К., 1997. - Ч. 1 - С. 236-239.

⁴ Биковський Л. Василь Дубровський (1897-1966) // Український історик. - 1966. - Ч. 1-2. - С. 95-96; Дмитрієнко М. Ф., Ясь О. В. Українське пам'яткознавство і музеєзнавство в науковій спадщині В. Дубровського // Історичне красзнавство в Україні: традиції і сучасність: Матеріали VII Всеукраїнської наукової конференції з історичного красзнавства. - К., 1995. - Ч. II. - С. 368-370; Астаф'єв О. Світ як стан духу // Сіверянський літопис. - 1997. № 6. - С. 37-40 та ін.

⁵ Коваленко О. Б., Ткаченко В. В. Три справи і одне життя // Репресоване красзнавство (20-30-і роки). - К., 1991. - С. 228-233; Коваленко О. Б., Ткаченко В. В. Доля історика // Репресоване "відродження". К., 1993. - С. 199-211; Коваленко О. Б. Павло Федоренко як архівіст і археограф // Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи. - К., 1997. - Ч. 1. - С. 199-204.

⁶ Ніжинський відділ Державного архіву Чернігівської області. - Ф. Р. - 5301. - Оп. 1. - Спр. 10. - Арк. 21-21 зв.; Спр. 17. - Арк. 1 -8; спр. 18. - Арк. 1, 18 зв. - 19; Спр. 46. - Арк. 50, 57, 151 та ін.

⁷ Коваленко О. Б., Ткаченко В. В. Євфимовський Володимир Степанович // Репресоване красзнавство (20-30-і роки). - К., 1991. - С. 340; Аксютин Ю., Табачник Д. Український синодик Хрущова // Репресоване "відродження". - К., 1993. - С. 33, 46; Юркова О. В. Українська Сівера в працях істориків кийвської школи М. С. Грушевського // Сіверщина в долі істориків та в історичних дослідженнях. - К.; Новгород-Сіверський, 1996. - С. 73-74.

⁸ Ротач П. П. Капустянський Іван Назарович // Українська літературна енциклопедія. - К., 1990. - Т. 2. - С. 406; Граб В. І. Яскраве, неспокійне життя (Капустянський Іван Назарович) // Реабілітовані історією. - К.; Полтава, 1992. - С. 94-98.

